

Uw Koninkrijk Kome

Millennialisme in Seculiere en Religieuze Samenlevingen

Naam: Albert-Jan Schonewille
Studentnummer: 3185923
Cursus: Onderzoekseminar III
Begeleider: J.P.M. Koch
Datum: 4 juli 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Wat is millenarisme/millennialisme?	6
De ontstaansgeschiedenis en de verschillende vormen van millennialisme	8
Millennialisme en het secularisatiedebat	16
Millennialisme in een religieuze samenleving: De Anabaptisten in Münster	18
Millennialisme in een seculiere samenleving: De Branch Davidians in Waco, Texas	22
Vergelijkingen en overeenkomsten uitgewerkt	26
Conclusie	29
Literatuurlijst	32
Internetbronnen	34

‘En ik zag tronen, en zij zetten zich daarop, en het oordeel werd hun gegeven; en (ik zag) de zielen van hen, die onthoofd waren om het getuigenis van Jezus en om het woord van God, en die noch het beest noch zijn beeld hadden aanbeden en die het merkteken niet op hun voorhoofd en op hun hand ontvangen hadden; en zij werden weder levend en heersten als koningen met Christus, duizend jaren lang.’¹

Openbaring van Johannes 20:4.

In 2011 hingen er op verschillende treinstations in Nederland grote posters met daarop de tekst: ‘Dag des Oordeels, 21 mei. Roep sterk tot God. De Bijbel garandeert het!’² De Amerikaanse evangelist Harold Camping, oprichter van Family Radio, had na uitgebreid de Bijbel te hebben bestudeerd uitgerekend dat de wereld op 21 mei 2011 zou vergaan. 21 mei ging voorbij zonder noemenswaardige gebeurtenissen. Een paar dagen later kwam Camping naar buiten met de verklaring dat hij een misrekening had gedaan en dat de ‘Dag des Oordeels’ op 21 oktober plaats zou vinden. Zoals we nu terug kunnen lezen in de geschiedenisboeken is ook die dag zonder grote incidenten voorbij gegaan. Na deze twee niet uitgekomen profetieën raakte Camping uit de gratie en trad hij af als hoofd van Family Radio. Doormiddel van een brief liet Camping weten dat het niet mogelijk voor de mens is te weten op welk moment Christus zal weerkeren.³ Zoals zal blijken uit dit onderzoek was Camping niet de eerste die het einde van de wereld probeerde te voorspellen aan de hand van profetieën en ongetwijfeld niet de laatste.

Al sinds het begin der tijden wacht men op het einde der dingen. Vele profetieën zijn er uitgesproken over het einde der tijden: hoe de wereld zal eindigen, hoe de mensheid zal worden vernietigd, hoe de geschiedenis zal eindigen en hoe God over iedereen op aarde zal oordelen. Mensen die sterk geloven in een einde der tijden en actief bezig zijn dit einde te bewerkstelligen worden millenaristen of chiliasten genoemd. De termen millenarisme en chilasme komen van het Latijnse woord *millennium* en het Griekse equivalent *chilias*, wat letterlijk een periode van duizend jaar betekent. Millenarisme is gestoeld op joodse

¹ *Openbaring van Johannes 20:4, NBG vertaling* (1951). Alle Bijbelpassages in dit onderzoek komen uit de NBG vertaling van 1951.

² New York Magazine, ‘A Conversation With Harold Camping, Prophet of Judgment Day’ (11 mei 2011), http://nymag.com/daily/intelligencer/2011/05/a_conversation_with_harold_cam.html (19 juni 2014).

³ Charisma News, ‘Letter from Harold Camping to the Family Radio Family’ (7 maart 2012), <http://www.charismanews.com/us/32958-harold-camping-admits-rapture-prediction-was-sinful-statement> (19 juni 2014).

apocalyptiek en het Bijbelboek de *Openbaring van Johannes*. Millenarisme is het idee dat Christus terug gaat komen naar de aarde en persoonlijk de hemelse heerscharen zal aanvoeren en zo uiteindelijk de duivel zal verslaan. Daarna breekt een periode van duizend jaar aan, waarin Christus als koning op aarde zal regeren. Op een bepaald moment zullen ook alle mensen die ooit geleefd hebben door God worden geoordeeld op de Dag des Oordeels. Een interessant detail is dat dit zogenaamde ‘Duizendjarige Rijk’ maar in één hoofdstuk van de Bijbel voorkomt, namelijk *Openbaring 20*, maar verder niet wordt genoemd. Wel is het zo dat millenaristen vaak ook andere apocalyptische boeken zoals *Daniël* en *Ezechiël* en apocriefe boeken zoals *Enoch* gebruiken om hun theorieën te onderbouwen.

De term millenarisme wordt tegenwoordig ook gebruikt om niet-joods/christelijke en niet-religieuze eschatologische groeperingen aan te duiden. In het Zoroastrianisme waren gelijksoortige ideeën te vinden en de hedendaagse New Age beweging heeft ook millenaristische trekken. Op niet-religieus vlak is bijvoorbeeld het Nazisme als een millenaristische stroming te bestempelen. Vandaar dat tegenwoordig de term christelijk millenarisme, of millennialisme wordt gebruikt om christelijke apocalyptische stromingen aan te duiden.⁴ Strikt genomen zou er ook nog een scheiding kunnen worden gemaakt tussen millenarisme en millennialisme. Millenaristen verwachten een duizendjarig utopisch rijk. Millennialisten doen dit ook, maar zij proberen ook aan de hand van het boek *Openbaring* en andere apocalyptische geschriften te bepalen in welke periode van de heilsgeschiedenis de wereld zich bevindt.⁵ Veel termen lopen in verschillende onderzoeken vaak door elkaar heen, daarom zal ik in dit onderzoek de term millennialisme vooral gebruiken als christelijke variant op de term millenarisme. Het voorbereiden op de nog te komen duizendjarige periode staat centraal. Profeten, profetieën en tijdsbepaling spelen zeker een rol, maar hebben niet de prioriteit in dit onderzoek.

⁴ Catherine Wessinger ‘Millennialism in Cross-Cultural Perspective’, in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 3-6. Vgl. Yonina Talmon, ‘Millenarian Movements’, in: *Archives Européennes de Sociologie*, 7-1 (Parijs 1966) 159-160. Anders: Volgens Ernest L. Tuveson zou de term ‘millennialisme’ overeen komen met ‘postmillennialisme’ en de term ‘millenarisme’ met ‘premillennialisme’, Crawford Gribben, *Evangelical Millennialism in the Trans-Atlantic World, 1500-2000* (Hampshire 2011) xiii.

⁵ Connors, Richard en Andrew Colin Gow (eds.), *Anglo American Millennialism, from Milton to the Millerites. Studies in the History of Christian Thought*, 113 (Leiden/Boston 2004) i-ii. Vgl. Massimo Introvigne, ‘Latter Day Revisited. Contemporary Mormon Millenarianism’, in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 229-231. Introvigne is dezelfde mening toegedaan, maar geeft aan dat de nadruk niet op elk moment in de tijd altijd even sterk op het ‘wanneer’ ligt.

Er zijn vele varianten van millenarisme en ook binnen het christelijke millennialisme zijn er verschillende onderverdelingen te maken. In dit onderzoek wil ik mij beperken tot één stroming binnen het christelijke millenarisme, namelijk het (dispensationeel) premillennialisme, waarin de wederkomst van Christus centraal staat, samen met de ophanden zijnde vernietiging van de wereld zoals wij deze kennen.⁶ Deze term wordt uitvoerig uitgelegd in het eerste hoofdstuk.

Bepaalde varianten van millenarisme en millennialisme kunnen zeer extreem zijn, zelfs zo extreem dat zij vaak zeer veel overeenkomsten hebben met het fundamentalisme of dat het zelfs zover gaat dat de millennialistische beweging zelf een fundamentalistische groep blijkt te zijn. De term fundamentalisme werd voor het eerst gebruikt door een groep Amerikaanse protestanten aan het begin van de twintigste eeuw. Zij noemden zichzelf fundamentalisten om zich zo te onderscheiden van de zogenoemde ‘liberale’ protestanten. Zij wilden terugkeren naar de fundamenteën van het geloof. Maar dit gebeurde niet op een ouderwetse manier, zoals misschien verwacht zou worden, maar met een moderne insteek. Veel definities van fundamentalisme stellen dat fundamentalisme een reactie is op de moderne tijd en de secularisering van de samenleving.⁷ Millennialisme en fundamentalisme kennen veel overeenkomsten, dit zal verderop in dit onderzoek meer aan de orde komen. In tegenstelling tot fundamentalisme was millennialisme er al voor de moderniteit, dus hoeft millennialisme geen reactie op moderniteit te zijn. Aangezien fundamentalisme overkomsten kent met extreem millenarisme is het interessant om te kijken op welke aspecten van de maatschappij deze millennialisten reageerden voor het begin van de Moderne Tijd en de gesecculariseerde maatschappij. Waar fundamentalisme ontstond in een seculiere samenleving als reactie op de moderniteit, kon millennialisme ook ontstaan binnen een religieuze samenleving.⁸

Net als bij fundamentalisme lijkt het erop dat veel millennialistische groeperingen ontstaan zodra zij zich op enige wijze bedreigd voelen. Dit kan zijn door rampen of epidemieën, of door ketteren of ongelovigen. Deze hebben vaak alles te doen met God, zij het als straf of als aankondiging van het einde. Dit maakt het ook zo ingewikkeld te redeneren

⁶ ‘Dispensationeel’ hier tussen haakjes omdat het denken in dispensaties verzonnen is door John Nelson Darby in de negentiende eeuw. De term ‘dispensationeel’ kan dus officieel niet voor de voorgaande eeuwen worden gebruikt. Voor de negentiende eeuw waren er al wel premillennialisten zoals in het hoofdstuk over het begrip ‘millennialisme’ in dit onderzoek is te lezen.

⁷ Karen Armstrong, *The Battle for God. A History of Fundamentalism* (New York 2000) xii.

⁸ Armstrong, *The Battle for God*, vii-xviii.

met deze groepen, omdat er namelijk met God niet valt te onderhandelen. Gods wil moet gedaan worden.⁹ De kernvraag van dit onderzoek is of een millennialistische groepering zich anders gedraagt in een religieuze samenleving dan in een seculiere samenleving. Zit daar een wezenlijk verschil tussen? Reageert een millennialistische groep anders binnen een religieus kader dan binnen een seculier kader?

Over de hele wereld en al eeuwen lang zijn er overal millenaristische bewegingen geweest. Vanwege de geringe omvang van dit onderzoek moeten er scherpe keuzes gemaakt worden in wat wel en met name niet wordt behandeld. Ik beperk mij tot de westerse wereld, omdat in dit onderzoek voornamelijk christelijk millenarisme aan bod komt. Natuurlijk zijn er ook niet-westerse landen die zichzelf als christelijke natie beschouwen, zoals landen in Afrika en Zuid-Amerika, maar dat is in dit onderzoek misschien lastiger te hanteren als vergelijkingsmateriaal. Dit omdat informatie niet altijd voor handen is, of doordat deze gebieden teveel van buitenaf zijn beïnvloed. Omdat tegenwoordig de westerse wereld veelal als seculier kan worden beschouwd is het nodig naar het verleden te kijken. Dit omdat het voor de vergelijking nodig is een religieuze samenleving te beschrijven, waar nog geen scheiding tussen kerk en staat of secularisatie bestond. Binnen het christelijke millenarisme wil ik mij beperken tot de protestantse premillennialistische stromingen. Natuurlijk waren er ook katholieke en orthodoxe groeperingen, maar omwille van de ruimte en eenheid van dit stuk kunnen deze helaas niet aan bod komen. Een andere reden voor deze beperking is dat bijna alle militante millennialistische groeperingen van deze laatste eeuw vooral niet-christelijk of protestants waren en meestal niet katholiek of orthodox.

Om te achterhalen hoe millennialistische groepen zich gedroegen in zowel religieuze als seculiere samenlevingen, wordt in dit onderzoek een vergelijking gemaakt tussen twee groepen. Het objectief beschrijven van millennialistische groeperingen is niet gemakkelijk, omdat zij zelf vaak geen bronnen hebben achtergelaten. Er werd vaak van buitenaf over hen geschreven. Omdat veel millennialisten er in de ogen van derden vaak revolutionaire of ketterse ideeën op na hielden werden zij niet altijd even positief belicht.¹⁰

De eerste groepering in deze vergelijking is ook meteen één van de vroegste militante protestantse millennialistische bewegingen, namelijk de Anabaptisten. Onder leiding van Jan

⁹ Bob de Graaff, *Op Weg Naar Armageddon. De Evolutie van Fanatisme* (Amsterdam 2012) 17-18.

¹⁰ Yonina Talmon, 'Pursuit of the Millennium. The Relation between Religious and Social Change', in: *Archives Européennes de Sociologie*, 3-1 (Parijs 1962) 127.

van Leiden kwamen zij in opstand tegen de gevestigde orde. In de Duitse stad Münster probeerden zij op gewelddadige wijze het koninkrijk Gods op aarde te stichten. Eén van de meest recente voorbeelden, en de tweede beweging in deze vergelijking, zijn de Branch Davidians uit Waco, Texas. Deze groep leefde samen met hun leider David Koresh in een *compound* genaamd Mount Carmel. Het bekendst zijn zij geworden doordat in 1993 de BATF (*Bureau of Alcohol, Tobacco and Firearms*) een mislukte inval deed die uitmondde in een vuurgevecht waarbij aan weerszijden doden vielen, vier FBI agenten en zes sekteleiden. Na een belegering van eenenvijftig dagen door de FBI, werd er opnieuw een inval gedaan. Dit leidde ertoe dat de ranch in brand vloog en alle zeventienveertig aanwezige branch davidians stierven. Of hun dood een ongeluk was wordt tot op heden betwist. Het kan evengoed collectieve zelfmoord zijn geweest.¹¹ Door deze twee groepen te vergelijken hoop ik te achterhalen hoe premillennialisme zich verhoudt tot een religieuze samenleving en of dit daadwerkelijk anders is dan in een seculiere samenleving.

Wat is millenarisme/millennialisme?

Catherine Wessinger is religiehistorica verbonden aan de universiteit van New Orleans. Zij stelt dat Norman Cohn en Yonina Talmon de klassieke basisdefinitie van het millennialisme hebben gegeven. Cohn was Brits historicus aan de universiteit van Sussex. Hij heeft meerdere werken geschreven over millennialisme, waarvan *The Pursuit of the Millennium* zijn invloedrijkste werk was.¹² Volgens Cohn zijn millennialisten in afwachting van een redding. Deze redding moet voldoen aan vijf punten: De redding is collectief, voor de gelovigen als groep. De redding is aards, het vindt plaats op aarde en niet ergens anders, zoals in de hemel. De redding is imminent, het komt snel en plotseling. De redding is totaal, het leven op aarde wordt totaal getransformeerd. De nieuwe dispensatie is geen verbetering van de vorige, maar is de perfectie zelf. De redding wordt vergezeld door machten die als bovennatuurlijk kunnen worden bestempeld. Talmon, een Israëlisch sociologe die onder andere studie heeft gedaan naar het leven in de *kibboets*, kwam tot een gelijksoortige conclusie. Met de term millennialisme wordt gerefereerd aan groepen en bewegingen die

¹¹ John R. Hall, Philip D. Schuyler en Silvaine Trinh, *Apocalypse Observed. Religious Movements and Violence in North America, Europe and Japan* (New York 2000) 44.

¹² Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Messianism in the Middle Ages and its Bearing on Modern Totalitarian Movements* (Londen 1962).

imminente, totale, ultieme, wereldlijke en collectieve redding verwachten.¹³ Het belangrijkste punt aan millenarisme en millennialisme is volgens haar hun houding ten opzichte van de tijd. Millenaristen zien tijd als een lineair proces dat naar een vaststaande uiteindelijke toekomst leidt. Dit gaat vaak gepaard met een revolutionaire ommekeer en een radicale verwerping van het heden. Het gaat hier dan vooral om de extreme varianten van millenarisme, in dit geval vaak de premillennialisten waar dit onderzoek om draait.¹⁴ Het bovennatuurlijke zal zich op aarde manifesteren en uiteindelijk zal de uitverkoren groep terugkeren naar het, huns inziens, verloren paradijs.¹⁵ Hoe zich dit precies zal afspelen gaat bijna altijd gepaard met een fundamentele vaagheid, die wordt gedeeld door alle millennialistische groepen.¹⁶ Belangrijk om te onthouden is dat millennialisme voornamelijk voorkomt in groepsverband, omdat dit veiligheid biedt.¹⁷ Daar komt bij dat deze groepen meestal ontstaan onder de bezielende leiding van een charismatische leider, die vaak profetische of messiaanse trekken aanneemt.¹⁸

De historicus Bob de Graaff, professor in Utrecht en hoogleraar te Leiden, hanteert de termen fanatisme of gewelddadig millenarisme. Dit is een versmalling van het begrip millenarisme. Fanatisme is een combinatie van millenarisme en een gewelddadige dadendrang volgens De Graaff. Niet elke vorm van millenarisme hoeft dus gewelddadig te zijn.¹⁹ Volgens hem moeten de volgende punten aanwezig zijn om een groepering als gewelddadig millenaristisch te definiëren: Deze groepering wil vaak versneld het heil op aarde realiseren. Er is vaak één centrale waarheid waarop de heilsverwachting, theologie en dogmatiek is gebaseerd en dit moet obsessief worden uitgedragen. De heilsverwachting manifesteert zich vaak vanuit een crisisbesef. Zij die het heil op aarde willen brengen, in dit geval de millenaristische groep, voelen zich vaak gekrenkt door de buitenwereld en verwachten een wrekende gerechtigheid tegenover degenen die hen hebben vernederd. De groep heeft een sterke groepsidentiteit die resulteert in wij-zij denken en maakt een duidelijk verschil tussen absoluut goed en absoluut kwaad. Ook hebben zij een afwijkende moraliteit van de rest van de wereld. Om hun doelen te bereiken is het gebruik van geweld

¹³ Wessinger, 'Millennialism', 4. Vgl. Talmon, 'Millenarian Movements', 159. Vgl. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, 1-31.

¹⁴ Talmon, 'Millenarian Movements', 176-177.

¹⁵ Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 130-131.

¹⁶ Talmon, 'Millenarian Movements', 179.

¹⁷ Michael J. St. Clair, *Millenarian Movements in Historical Context* (New York en Londen 1992) 18.

¹⁸ Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 134.

¹⁹ De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 23.

gelegitimeerd. Dit gaat gepaard met een gewelddadige dadendrang die grenst aan nihilisme. Ook mag er geen inbreuk zijn op de relatie tussen de gelovige en de absolute waarheid, vandaar dat groepen vaak vrijheid beperkend en iconoclastisch te werk gaan. Tot slot ontstaat er vaak een totalitaire heerschappijvorm zodra deze fanatici aan de macht komen.²⁰

Fundamentalisme is eveneens een lastig begrip. In het begin sloeg het begrip alleen op de groep protestanten die aan de hand van het traktaat *The Fundamentals* zichzelf fundamentalist noemden. Deze groep keerde zich vooral tegen het feit dat de evolutietheorie werd geleerd op scholen. Tegenwoordig wordt het begrip fundamentalisme voor bijna alle extremistische, terroristische en militante groepen gebruikt. Volgens Martin E. Marty en R. Scott Appleby, die onder andere betrokken waren bij het internationale wetenschappelijke onderzoek *The Fundamentalist Project*, is er een gezamenlijk patroon te ontwaren, die al deze verschillende groepen onder de noemer fundamentalisme gemeen hebben. Deze fundamentalisten zijn in conflict met seculier beleid en ideeën die zij als vijandig zien ten opzichte van hun religie. Dit wordt door hen niet gezien als een politieke strijd, maar als een kosmische strijd tussen goed en kwaad. Door angst voor uitroeiing proberen de fundamentalisten zichzelf een identiteit aan te meten door bepaalde doctrines uit het verleden over te nemen. Vaak zonderen zij zich af van de buitenwereld om op deze manier een contracultuur te creëren. Maar zij hanteren wel de pragmatische rationaliteit van de moderniteit, waarmee zij onder leiding van hun charismatische leider terugkeren naar de 'fundamenten' en zo een ideologie creëren, maar ook een praktisch plan van aanpak. Het uiteindelijke doel is namelijk om terug te vechten en de wereld opnieuw te sacraliseren.²¹

De ontstaansgeschiedenis en de verschillende vormen van millennialisme

Binnen het christendom zijn er meerdere vormen van millennialisme, namelijk het amillennialisme, het postmillennialisme en het premillennialisme, dat onderverdeeld is in het historisch premillennialisme en het dispensationeel premillennialisme. Binnen al deze vormen van millennialisme bestaat het idee dat er een duizendjarig rijk zal komen, maar de

²⁰ Ibidem, 27-28.

²¹ Armstrong, *The Battle for God*, xii-xiii.

manier waarop dit vorm krijgt loopt nogal uiteen. Ook de eigen inbreng van de gelovigen om dit duizendjarige rijk te bewerkstelligen varieert sterk.²²

Het amillennialisme houdt in dat het Duizendjarige Rijk vooral symbolisch of als metafoor moet worden gezien.²³ Amillenniale stromingen zijn vaak gematigd en niet militant of extreem. Dit was de belangrijkste stroming binnen de Katholieke Kerk door de gehele middeleeuwen heen, maar ook nog ver daarna.²⁴ Volgens de kerkvader Augustinus van Hippo, die eerder nog wel millenniale ideeën had, ging het aangaande het millennium om 'belachelijke fabels'.²⁵ Dit kwam naar voren in zijn boek *De Stad van God*, waarin hij schreef dat het millennium vooral symbolisch moest worden gezien en dat dit symbolische duizendjarige rijk al was aangebroken. De christelijke gemeenschap had namelijk de Romeinse vervolgingen overleefd, Satan was gebonden en Christus regeerde nu door de gelovigen heen op aarde.²⁶ Aangezien de term amillennialisme zelf al aangeeft dat er geen sprake is van een millennium en het binnen deze stroming symbolisch moet worden gezien zal hier verder niet uitgebreid op in worden gaan binnen dit onderzoek. Ook binnen protestantse kringen werden er amillennialistische gedachten aangehangen. Johannes Calvijn was sterk gekant tegen het millennialisme. Het boek *Openbaring* was het enige Bijbelboek waar hij geen commentaar op wilde schrijven.²⁷ Calvijn ging er vanuit dat de terugkeer van Christus gelijk stond aan het Laatste Oordeel en niet een kosmische gebeurtenis was voorafgegaan door een duizendjarige periode. Ondanks dat zouden er toch veel pre- en postmillennialistische groeperingen ontstaan uit Calvijns hervormde traditie.²⁸ Vooral het postmillennialisme zou het goed doen onder de gematigde protestanten.²⁹

In het postmillennialisme gaat men uit van het idee dat de wederkomst van Christus tegelijk valt met het Laatste Oordeel en dat dit alles zich gaat afspelen na een periode van duizend jaar vrede op aarde. Postmillennialisten gaan er vanuit dat er in het hier en nu op deze aarde toe moet worden gewerkt naar een betere wereld. Wessinger suggereert hier als alternatief voor postmillennialisme de term 'progressief millennialisme' te hanteren. Deze

²² Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 132.

²³ Gribben, *Evangelical Millennialism*, xi.

²⁴ Ashcraft, W. Michael, 'Progressive Millennialism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 44-45.

²⁵ Gribben, *Evangelical Millennialism*, 23.

²⁶ Ashcraft, 'Progressive Millennialism', 44-45. Vgl. Connors, *Anglo American Millennialism*, viii.

²⁷ De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 44.

²⁸ Ashcraft, 'Progressive Millennialism', 46-48.

²⁹ Connors, *Anglo American Millennialism*, xiv.

term zou ook voor een bredere groep millenaristen kunnen worden gebruikt, dus ook niet voor christelijke groeperingen.³⁰ Een voorloper van het postmillennialisme (of progressief millennialisme) was Joachim van Fiore, die in de twaalfde eeuw leefde. Hij geloofde dat de tijd kon opgedeeld worden in drie periodes: die van de Vader, de tijd van het Oude Testament. Die van de Zoon, de tijd van het Nieuwe Testament en die van de Heilige Geest, de periode daarna die zou overgaan in de eeuwigheid.³¹ Het geloven in het opbouwen van en toewerken naar een betere wereld was een postmillennialistische gedachte, maar het denken in periodes, of dispensaties, was weer meer een vorm van premillennialisme, of dispensationalisme.³² Verderop in dit onderzoek zal duidelijk worden dat er vaker sprake is van kruisbestuiving.

De eerste echte groep progressieve- of postmillennialisten waren de Engelse puriteinen ten tijde van de Reformatie. Zij geloofden dat doormiddel van calvinisme het verval van de kerk een halt kon worden toegeroepen. Wetenschappelijke vooruitgang en toewerken naar een betere wereld zouden ertoe leiden dat God zijn koninkrijk op aarde zou stichten voordat Christus terug kwam.³³ De Amerikaanse theoloog Jonathan Edwards was één van de belangrijkste denkers binnen het postmillennialisme. Hij geloofde net als Joachim van Fiore dat de tijd was opgedeeld in drie periodes. In 1734-1735 brak volgens hem de derde periode aan na de opwekking, of *revival*, in zijn gemeente. Veel historici zien deze opwekking als de prelude van de *Great Awakening*, de eerste van een paar grote golven van opwekking. Na de Amerikaanse Revolutie werd het millennialisme van Edwards verder uitgewerkt en kreeg het een rationeel en nationaal karakter. Dit werd ook wel civiel millennialisme genoemd. In de periode van de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw, de periode van vooruitgang en *revivals*, waren de meeste protestanten in Amerika vooral progressief millennialistisch en hadden zij vaak het idee allen mee te werken aan de komst van Gods koninkrijk op aarde. Een voorbeeld van een postmillennialistische groep is de Presbyterianen. Ook niet-christelijke bewegingen zoals de New Age beweging kunnen als progressief millennialistisch worden bestempeld.³⁴ Maar niet alle vormen van progressief millennialisme waren even positief ingesteld. Voorbeelden hiervan zijn de Nieuwe Orde en

³⁰ Wessinger, 'Millennialism', 5.

³¹ Ashcraft, 'Progressive Millennialism', 46-48.

³² Glenn W. Shuck, 'Christian Dispensationalism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 516-517.

³³ Ashcraft, 'Progressive Millennialism', 46-48.

³⁴ Ibidem, 48-51, 56.

het duizendjarige rijk van de nazi's, dat zou aanbreken wanneer alle Joden van de wereld verdwenen zouden zijn.³⁵

De meest excessieve vorm van millennialisme is het premillennialisme. Tot aan de negentiende eeuw was dit niet de hoofdstroming binnen de katholieke en protestantse gezindtes, maar was het wel nadrukkelijk aanwezig.³⁶ Premillennialisme heeft de meest pessimistische kijk op de wereld, maar met een gouden randje. In de ogen van premillennialisten is de wereld totaal verrot. Alles is slecht en de wereld zal ten onder gaan, maar daarna zal er een nieuwe hemel en aarde komen die helemaal perfect is.³⁷ Volgens Wessinger zou premillennialisme ook catastrofaal millennialisme kunnen worden genoemd. Deze term kan ook overkoepelend voor niet-christelijke groeperingen worden gebruikt. Premillennialistische groepen gaan er vanuit dat alleen door de vernietiging van alles zoals het nu is, hun doelen zullen worden verwezenlijkt en er verandering zal komen.³⁸ Onder historici zijn er al geruime tijd discussies gaande of Jezus ook gezien kan worden als een premillennialistische apocalyptische profeet, maar hier is nog geen consensus over bereikt. Dit is ook niet van groot belang voor dit onderzoek. Wel kan er gesteld worden dat het mogelijk is om catastrofale millennialistische ideeën te ontleen aan de passages uit bijvoorbeeld *Markus 13*.³⁹ Jezus riep hier zijn discipelen op tot waakzaamheid en voorspelde de komst van de Mensenzoon. Geen steen zou op de ander worden gelaten en de hemel en aarde zouden eindigen. Jezus zei zelfs dat deze gebeurtenissen nog in hun generatie zouden plaats vinden.⁴⁰

Ondanks dat het niet de grootste stroming was, was premillennialisme in de eerste vier eeuwen na Christus in zowel Oost als West een welbekend doctrine. Veel kerkvaders hingen het idee van premillennialisme aan, waaronder Apollinaris van Laodicea die vooral bekend stond als de tegenstander van Arianus. Niet-Chiliasten meenden dat premillennialisme ketters was, omdat dit niet overeen kwam met het Niceaanse credo van 325. In de Oosters-orthodoxe Kerk werd millennialisme in 381 tijdens het concilie van

³⁵ Ibidem, 58.

³⁶ Ibidem, 50.

³⁷ Eugene V. Gallagher, 'Catastrophic Millennialism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 27-29.

³⁸ Wessinger, 'Millennialism', 5.

³⁹ Gallagher, 'Catastrophic Millennialism', 29-33.

⁴⁰ *Markus 13:1-37*.

Iconium daadwerkelijk afgedaan als ketterij.⁴¹ Maar premillennialisme verdween niet. Na de Reformatie en de vele godsdienstige oorlogen die eruit voortkwamen, zoals de Dertigjarige Oorlog, de Hugenotenopstanden, de Engelse Burgeroorlog en de Tachtigjarige oorlog begon het premillennialisme weer op te leven. Deze opleving was ondanks het feit, of misschien dankzij het feit, dat veel van deze premillennialistische groepen en ideeën tijdens deze conflicten in de verdrukking kwamen. Helemaal na de Amerikaanse en Franse Revolutie waren veel Britse en Amerikaanse protestanten er van overtuigd dat het einde der tijden was aangebroken. Deze aanwakking van het premillennialisme ging gepaard met de opkomst van het fundamentalisme.⁴²

Premillennialisme kan worden opgedeeld in historisch- of post-tribulatie premillennialisme en dispensationeel premillennialisme. Het woord 'historisch' in historisch premillennialisme slaat op het feit dat dit de oudste vorm van premillennialisme is. Post-tribulatie premillennialisme is een betere term. Met tribulatie, of de Grote Verdrukking, of *tribulation* in het Engels, wordt een zevenjarige periode bedoeld waarin christenen vervolgd worden door de Antichrist en God zijn oordeel uitspreekt over de wereld. Het historisch premillennialisme gaat uit van de wederkomst van Christus voordat het Duizendjarig Rijk begint, maar na de Grote Verdrukking. Het Laatste Oordeel volgt op het Duizendjarige Rijk. Een voorbeeld van hoe de tribulatie werd gezien in het protestantse historische premillennialisme rond de Reformatie, is dat de Paus vaak als de Antichrist werd afgeschilderd. Het ging zo slecht met de kerk in premillennialistische ogen dat dit wel de Grote Verdrukking moest zijn. In de negentiende eeuw was de Londense Baptisten predikant C.H. Spurgeon een van de grote voorvechters van het historische premillennialisme.⁴³ Zeer extreme vormen van post-tribulatie groeperingen zoals Christian Identity, een rechts-extremistische groep, geloven dat de Grote Verdrukking een test is die moet worden overleefd. Naar hun idee zou de Grote Verdrukking de vorm aannemen van een rassenoorlog, waarin de Antichrist een Jood is en het gemunt heeft op het 'Arische' ras.⁴⁴

Het dispensationeel premillennialisme is een nieuwere vorm van premillennialisme die opkwam in de negentiende en twintigste eeuw. Tegenwoordig is dit de hoofdstroming

⁴¹ Gribben, *Evangelical Millennialism*, 12-13.

⁴² Connors, *Anglo American Millennialism*, vii-xviii.

⁴³ Gribben, *Evangelical Millennialism*, xii-xiv, 12-13.

⁴⁴ Michael Barkun, 'Millenarians and Violence. The Case of the Christian Identity Movement', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 247-260.

binnen het premillennialisme. Binnen het dispensationeel premillennialisme wordt geloofd dat de ware gelovigen worden opgenomen op de wolken om daar Christus tegemoet te gaan voordat de Grote Verdrukking begint en dat zij terug zullen komen op aarde met de wederkomst van Christus. Dit wordt in het Engels de *Rapture* genoemd. De term dispensationeel staat voor het idee dat God zijn plan met de mens door de tijd heen in verschillende stadia uitvoert. Er zijn zeven dispensaties en volgens de dispensationalisten bevinden zij zich in de zesde dispensatie 'het tijdperk van de gemeente', of ook wel het genadetijdperk. De zevende dispensatie kan elk moment aanbreken en brengt de eindtijd.⁴⁵ De grondlegger van het idee van dispensationeel premillennialisme was John Nelson Darby. Hij trok op met de *Plymouth Brethren*, een groepering zonder vaste hiërarchie, en werd één van hun vaste sprekers. Hij gebruikte dit platform om zijn idee van *rapture* te verbreiden. Zo beïnvloedde hij onder andere Cyrus I. Scofield, die later vooral bekend stond als redacteur van *Scofield Reference Bible*, waarvan maar liefst tien miljoen exemplaren werden verkocht. Hij voegde hier notities van hemzelf aan toe, zonder dit heel duidelijk te vermelden en organiseerde de passages zo dat er een duidelijk dispensationeel beeld ontstond.⁴⁶ Zoals in de inleiding al is genoemd is het belangrijk voor dispensationeel premillennialisten om te kijken op welk punt zij zich in de heilsgeschiedenis bevinden en welke profetieën al dan niet zijn uitgekomen. Voor Hal Lindsey, een Amerikaanse evangelist in de jaren '70, was het duidelijk: de vorming van de staat Israël in 1948 en het winnen van de Zesdaagse Oorlog in 1967 waren profetieën die uitkwamen en duidelijk verkondigden dat de eindtijd met rasse schreden naderde.⁴⁷

Zoals onderzocht zijn amillenniale en postmillenniale vormen vaak gematigd en kan er haast gesteld worden dat wanneer er over millennialisme wordt gesproken dit vrijwel altijd premillennialisme betreft. Natuurlijk met uitzonderingen daargelaten.⁴⁸ Zoals al eerder is gebleken is er ook veel overlap binnen de verschillende millennialistische groeperingen en

⁴⁵ Shuck, 'Christian Dispensationalism', 515, 518-519. De zeven dispensaties zijn als volgt: de dispensatie van onschuld, het verbond met Adam voor de zondeval. De dispensatie van geweten, na de zondeval. De dispensatie van menselijke bestuur, na de zondvloed. De dispensatie van belofte, het verbond van Abraham tussen God en Israël. De dispensatie van de wet, de wet van Mozes. De dispensatie van genade, genade door Christus voor zowel joden als heidenen. De dispensatie van de vervulling van de tijd, of het koninkrijk, het Duizendjarige Rijk.

⁴⁶ Ibidem, 517-518.

⁴⁷ Ibidem, 521-522.

⁴⁸ Bryan Wilson, 'Millennialism and Sect Formation in the Nineteenth and Twentieth Centuries', in: Christopher Rowland en John Barton (eds.), *Apocalyptic in History and Tradition. Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series*, 43 (New York 2002) 216.

is kruisbestuiving mogelijk. Een beweging is niet louter het één of het ander. Een voorbeeld hiervan zijn de Mormonen. Op bepaalde fronten kunnen zij hele postmillennialistische gedachten hebben, waar op andere momenten het vooral premillennialistische zijn.⁴⁹ Dezelfde overlap geldt voor millennialistische, fundamentalistische en evangelische groepen. Ondanks dat veel evangelische groepen vaak premillenniale ideeën hebben hoeven zij niet per se bestempeld te worden als extreem millenaristisch of fundamentalistisch. In Amerika bijvoorbeeld zit er een groot verschil tussen gewone Evangelicals, Pentacostals, Southern Baptists en bijvoorbeeld Presbyterians.⁵⁰ Waar dit vroeger marginale groepen waren weten zij nu toch meer grond te winnen in Amerika, maar ook in Afrika, Zuid-Amerika en zelfs Europa. Er wordt geen religieuze census gehouden in Amerika, maar naar schatting gelooft een kwart tot een derde van de bevolking in het dispensationeel premillennialisme, inclusief de opname, of de *Rapture*. Andere schattingen zeggen dat van de zestig miljoen protestanten in Amerika het er tussen de tien tot dertig miljoen zijn.⁵¹ Er wordt soms wel eens gezegd dat apocalyptiek een integraal onderdeel is van het Amerikaanse DNA. Dit komt natuurlijk mede doordat veel recidive groepen uit Europa naar Amerika trokken vanaf de zestiende eeuw, omdat zij Amerika als het beloofde land zagen en zichzelf als het uitverkoren volk.⁵²

De historicus Ernest R. Sandeen laat eens te meer zien dat er een verband is tussen fundamentalisme en millenarisme. Volgens hem kwam het fundamentalisme voort uit het millenarisme. In het werk van Sandeen komt eveneens naar voren hoe lastig definities blijven. In zijn werk loopt millenarisme, fundamentalisme en evangelicalisme door elkaar heen, omdat deze allemaal verband met elkaar houden.⁵³ Sandeen is van mening dat fundamentalisme niet alleen verwijst naar de originele groep uit de jaren '20 die zich 'fundamentalisten' noemden, maar dat er ook groepen voor en na die periode waren die dezelfde kernwaarden hadden.⁵⁴ Dat er na de jaren '20 een heleboel groepen waren die als fundamentalist werden bestempeld moge duidelijk zijn, maar volgens de huidige definities was de groep van *The Fundamentals* van origine de eerste groep fundamentalisten, dus is

⁴⁹ Ashcraft, 'Progressive Millennialism', 52.

⁵⁰ Walter Russell Mead, 'God's Country?' (september 2006), http://www.foreignaffairs.org/mead_reading (oktober 2006).

⁵¹ Barkun, 'Millenarians and Violence', 250. Vgl. De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon* 421.

⁵² De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 415-418.

⁵³ Ernest R. Sandeen, *The Roots of Fundamentalism. British and American Millenarianism 1800-1930* (Chicago 1970) ix.

⁵⁴ Sandeen, *Roots of Fundamentalism*, xiii.

het nieuw dat er voor die tijd ook groepen waren met overeenkomende ideeën. Wat Sandeens studie interessant maakt is dat hij wijst op de vele overeenkomsten tussen fundamentalisten en millenaristen, die door de Graaff de fanatici of extreme millenaristen worden genoemd. Maar het belangrijkste is dat Sandeen van mening is dat fundamentalisme geen aparte geschiedenis heeft, maar een onderdeel en een voortzetting is van de geschiedenis van het millenarisme.⁵⁵ De kanttekening die geplaatst moet worden is dat De Graaff wel een verschil ziet tussen fundamentalisme en fanatisme. Volgens hem is fundamentalisme vooral een reactionaire utopie, terwijl fanatisme vooral toekomstgericht is.⁵⁶

Een voorbeeld om aan te tonen dat millennialisme zeker leeft in de huidige tijd en niet zozeer een subcultuur of marginaal is, is de twaalfdelige boekenserie *Left Behind* geschreven door Tim LaHaye en Jerry Jenkins. In romanvorm gaven zij hun interpretatie weer van het boek *Openbaring* en hoe het einde der tijden er volgens hen mogelijk uit zou kunnen zien. Van deze serie zijn meer dan vijftig miljoen exemplaren verkocht en vanaf deel vijf stond elk volgend deel in alle Amerikaanse bestsellerlijsten.⁵⁷ In de jaren '70 schreef Lindsey boeken met dezelfde thema's waarbij van *The Late Great Planet Earth* twintig miljoen exemplaren werden verkocht. In dit boek werd gesuggereerd dat Rusland een van de rijken was die Israël zou binnenvallen, samen met Gog en Magog. Ronald Reagan was een groot fan van Lindsey en Reagan refereerde meerdere malen aan Lindsey's werk en stelde openlijke dispensationalisten aan in zijn regering.⁵⁸ Lindsey, LaHaye en Jenkins zijn de drie grote namen binnen de dispensationeel premillennialistische stroming in de twintigste eeuw.⁵⁹

Dit toont aan dat het millennialisme wijdverspreid is en niet alleen in fundamentalistische kring maar ook in evangelicale kring. Maar zoals al eerder genoemd hoeven niet alle evangelicalen fundamentalisten te zijn. De reden dat dit vaak wel zo lijkt zijn de vele overeenkomsten tussen de groepen. Beide hangen sterk aan bepaalde doctrines: redding kan alleen worden bereikt door 'opnieuw geboren' te worden en niet door goede

⁵⁵ Ibidem, xiv-xix.

⁵⁶ De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 28.

⁵⁷ Amy Johnson Frykholm, *Rapture Culture. Left Behind in Evangelical America* (Oxford 2004) 3-4. Anders: Volgens De Graaff gaat het zelfs om zeventig miljoen exemplaren en zijn er ook meerdere films en computerspellen onder dezelfde naam uitgebracht! De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 428.

⁵⁸ De Graaff, *Op Weg Naar Armageddon*, 424-427.

⁵⁹ Shuck, 'Christian Dispensationalism', 521-525.

werken. Er is een duidelijke scheiding tussen wie wel en wie niet gered is. Mensen die niet gered zijn, zijn niet in staat tot goede werken. Als laatste geloven de meeste evangelicalen dat de Bijbelse profetieën vervuld zullen worden, zo ook die uit *Openbaring*. Het verschil tussen de twee zit in de opvatting over wie er gered kan worden. De officiële calvinistische doctrine gaat uit van predestinatie. God heeft van te voren al besloten wie er gered wordt en wie niet. Evangelicale groepen gaan er vooral vanuit dat God van iedereen houdt en dat iedereen potentieel gered kan worden, mits die persoon daarvoor open staat en zich bekeert.⁶⁰ Het mag duidelijk zijn dat dispensationalisten grote invloed kunnen uitoefenen als zij dit willen. Dit was bijvoorbeeld terug te zien in de herverkiezing van George W. Bush in 2004, die hoogst onpopulair was, maar met de steun van een evangelicale achterban toch opnieuw verkozen werd.⁶¹ In een later hoofdstuk zal hier verder op worden ingegaan.

Millennialisme en het secularisatiedebat

Om te kunnen zien wat de invloed van een seculiere of religieuze maatschappij is op millennialistische groepen is het van belang te kijken wat secularisatie precies inhoudt. Secularisatie is, net als de andere begrippen in dit onderzoek, een lastig te definiëren term. Is er sprake van secularisatie wanneer de kerkgang zover afneemt dat er niet meer gesproken kan worden van een religieuze samenleving? Of is het wanneer een natie besluit over te gaan op een scheiding tussen kerk en staat? Duidelijk is dat er verschillende ideeën bestaan over wanneer de westerse wereld seculariseerde en hoe volledig deze secularisatie is.

Volgens Owen Chadwick, prominent Brits historicus, was secularisatie iets wat geleidelijk ontstond vanaf de negentiende eeuw. Volgens Chadwick kwam secularisering mede op door de modernisering in Europa na de Verlichting. Er ontstond ontkerkelijking, geloof werd geprivatiseerd en er kwam openlijk ruimte voor atheïsme. Met de opkomst van het Liberalisme hoefde religie niet in zijn geheel te verdwijnen, maar wel uit de publieke sfeer. In de privésfeer mag religie dus bestaan. Volgens Chadwick was er geen sprake van secularisatie, maar van een vormverandering.⁶² Zijn leerling Hugh McLeod deelt deze mening grotendeels en meent ook dat secularisatie niet inhoudt dat religie uit de samenleving

⁶⁰ Mead, 'God's Country?'

⁶¹ Shuck, 'Christian Dispensationalism', 525-526.

⁶² Owen Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge 1975).

verdwijnt. Volgens hem ontstaat er een vorm van fragmentatie in de maatschappij, waar ruimte is voor veel dingen, maar waar niets meer overkoepelend is. Voor McLeod is de negentiende eeuw de klassieke eeuw voor secularisering, maar ook voor kerkelijke bloei, wat een beetje een tegenstelling lijkt. Secularisering is volgens hem voor de massa wat Verlichting is voor de elite.⁶³ Callum Brown, professor aan de universiteit in Glasgow, is van mening dat er wel degelijk sprake was van secularisering, maar dat dit pas in 1960 plaatsvond. Volgens Brown was de vrouw de spil in het religieuze leven. Het was haar taak religie over te brengen op het gezin. Met een duidelijke scheiding tussen de publieke en privé sfeer in de negentiende eeuw, was religie haar domein. Toen door emancipatie in de jaren '60 de rolverdeling veranderde had religie hier onder te lijden, wat zorgde voor een afname in religiositeit.⁶⁴

In dit onderzoek wordt een vergelijking gemaakt tussen twee groepen tegen de achtergrond van een religieuze en een seculiere samenleving. Daarom is het van belang kort te kijken naar de vraag of het huidige Amerika wel een seculiere samenleving is. Natuurlijk is het zo dat God en religie altijd een grote rol hebben gespeeld in Amerika. Waar in een Europese toespraak haast nooit naar God wordt verwezen, gebeurt dit in een Amerikaanse toespraak aanzienlijk vaker. Een recent voorbeeld van de grote rol van religie is de regeringsperiode van George W. Bush, waar de evangelicale conservatieve groeperingen opeens veel macht kregen. Dit stond haaks op de verwachtingen die men had na de Amerikaanse Revolutie, namelijk dat religie steeds verder terug zou worden gedrongen en uiteindelijk zou verdwijnen. In de laatste decennia lijkt het tegenovergestelde te gebeuren. Maar dit betekent niet dat er geen sprake is van secularisering. Er zijn zeker tegenreacties op secularisering, zoals uit dit onderzoek blijkt, maar in de kern is de staat nog steeds gescheiden van de kerk. Deze tegenreacties geven eerder aan dat er sprake is van pluriformiteit. Protestantisme is zeker een belangrijk onderdeel van de Amerikaanse cultuur en identiteit, maar niet totaal overheersend. Net zoals het feit dat secularisatie niet inhoudt dat er geen religie meer zou bestaan.⁶⁵

⁶³ Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford 1997).

⁶⁴ Callum G. Brown, *The Death of Christian Britain. Understanding secularization 1800-2000* (Londen/New York 2001).

⁶⁵ Simon P. Newman, 'One Nation under God: Making Historical Sense of Evangelical Protestantism in Contemporary American Politics', in: *Journal of American Studies* 41 (Cambridge 2007) 581-597.

Verder blijft politiek een coalitiegebeuren, zelfs in Amerika. De ultracalvinistische ideeën van millennialisten en fundamentalisten botsen dan ook regelmatig met de vaak optimistischere kijk op de toekomst van de andere denominaties en gezindten. Hierdoor krijgen fundamentalisten lastig voet aan de grond.⁶⁶ Marty en Appleby zijn ook van mening dat zodra fundamentalisten willen regeren zij al gauw voor een dilemma komen te staan. Vaak hebben zij niet genoeg macht om een totalitair regime in te stellen en moeten zij opereren binnen de grenzen van de democratie. Hierdoor moeten zij of water bij de wijn doen of alleen overblijven, omdat hun coalitiegenoten maar tot op bepaalde hoogte meegaan in hun politieke agenda.⁶⁷ Dus ook al zouden extreme groepen een religieuze maatschappij willen creëren, dan hebben zij in het huidige klimaat niet genoeg politieke macht om dit te realiseren.

Millennialisme in een religieuze samenleving: De Anabaptisten in Münster

Net als in andere delen van Europa riep in 1517 in Zwitserland Hylderich Zwingli op tot hervorming van de kerk. Naar aanleiding van zijn zevenenzestig stellingen werd in 1523 in Zürich een disputatie gehouden. Voor Zwingli was het belangrijkste dat de Bijbel in alles als maatstaf werd gebruikt. Zonder dat hij er erg in had werd hij één van de grote reformatoren. Net zoals bij de andere hervormers Luther en Calvijn, dacht een deel van Zwingli's aanhangers veel extremer dan hijzelf.⁶⁸ Zij vonden dat de hervormingen niet ver genoeg gingen en gebruikten dan ook het scheldwoord 'sacramentariërs' voor iedereen die niet met hen meeging in hun gedachtegang, Zwingli vond het namelijk niet nodig alle sacramenten af te schaffen.⁶⁹

Een belangrijk punt waar veel van de grote hervormers aan twijfelden was de canoniciteit van het boek *Openbaring*. Hiermee grepen zij terug op de ideeën van de kerkvader Hieronymus.⁷⁰ Zwingli was één van deze twijfelaars. In januari 1524 waren er volgelingen van Zwingli die zich, geïnspireerd door Johannes de Doper, opnieuw lieten

⁶⁶ Mead, 'God's Country?'

⁶⁷ Martin E. Marty en R. Scott Appleby, 'Remaking the State: The Limits of Fundamentalist Imagination', in: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms and the State. Remaking Politics, Economics and Militance* (Chicago/Londen 1993) 631-633.

⁶⁸ Luc Panhuysen, *Jantje van Leiden. Verloren Verleden. Gedenkwaardige Momenten en Figuren uit de Vaderlandse Geschiedenis* 20, (Hilversum 2003) 14-18.

⁶⁹ Samme Zijlstra, *Om de Ware Gemeente en de Oude Gronden. Geschiedenis van de Dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000) 107-111.

⁷⁰ Gribben, *Evangelical Millennialism*, 25-26.

dopen. Deze stroming kwam bekend te staan als de Anabaptisten of Wederdopers. Zwingli was het ook hier mee oneens en veranderde zo, haast opgelegd en tegen zijn wil, in een kettervervolger ten opzichte van zijn oude volgelingen. Deze anabaptisten wilden hun doctrines modeleren naar hoe het, huns inziens, moest zijn geweest in de tijd van de Apostelen en de vroege kerk. Volgens hen was de Reformatie het teken van God dat de geschiedenis niet meer het werk van mensen was, maar dat God rechtstreeks ingreep. Eén van de manieren die God hiervoor hanteerde was volgens hen dat er profeten aan werden gewezen gebaseerd op Oudtestamentische waarden.⁷¹

Natuurlijk leidde de Reformatie in al haar facetten tot onrust en al deze onrust deed de anabaptisten geloven dat het einde der tijden was aangebroken. In 1524 brak de Boerenoorlog uit, in 1526 vielen de Ottomanen onder sultan Süleyman Hongarije binnen en versloegen de Europeanen en in 1527 viel de Heilige Roomse keizer, Karel V, Rome aan. Oorlogen, de keizer als instrument van Satan, de paus als Antichrist zelve, en de heidense hordes als de volkeren van Gog en Magog; volgens de wederdopers kon dit niets anders zijn dan de Apocalyps.⁷²

Het dopen op de manier zoals het in het vroege christendom gebeurde had ook nog een andere reden, namelijk om zo een uitverkoren groep aan te kunnen wijzen. De zogenaamde 144.000 zouden zijn uitverkoren om Christus op te wachten wanneer hij terug zou keren op aarde en zij zouden samen met hem regeren in het Nieuwe Jeruzalem.⁷³ De economische crisis en de constante oorlogsdreiging zijn vaak aangedragen als verklaring waarom het Doperdom zo'n massale aanhang vond in de Lage Landen. Maar dit is nooit bewezen. In de Franse gebieden stond het er ook slecht voor, maar hier kreeg het Anabaptisme geen voet aan de grond. De reden voor de snelle verspreiding van het Anabaptisme in de Nederlanden was waarschijnlijk omdat er een goed theologisch klimaat was, waarin men zoekende was naar de juiste leer. Wat ook meespeelde was dat het Anabaptisme naar verhouding een goede organisatie had met leraren die de relatief eenvoudige theologie, gestoeld op de vruchten van het geloof, vrij makkelijk konden uitdragen. Waarschijnlijk werden de vervolgingen erger voorgesteld door de dopers dan zij

⁷¹ Panhuysen, *Jantje van Leiden*, 14-18. Vgl. Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 92.

⁷² Ibidem, 14-18. Vgl. Ibidem, 92.

⁷³ Panhuysen, *Jantje van Leiden*, 22-24.

in werkelijkheid waren, maar dat neemt niet weg dat zij daarom niet geloofden in de ernst van de vervolgingen.⁷⁴

Zoals in de inleiding al is genoemd, is het moeilijk om niet getinte literatuur te vinden over Jan van Leiden en zijn koninkrijk te Münster. Het feit dat het spreekwoord 'Je ergens met een Jantje van Leiden afmaken' nog gehanteerd wordt toont dit aan. Door historici werd hij vaak afgeschilderd als fanaat en gewetenloos autocraat. Vanuit Anabaptistische hoek wilde men graag zo min mogelijk herinnerd worden aan de gewelddadige ontstaansgeschiedenis van hun gezindte.⁷⁵ De angst voor herhaling was namelijk groot. Nog in 1672, bijna honderd jaar na de gebeurtenissen in Münster, schreef Menno Simmons, de grondlegger van het geweldloze Doperdom, nog een traktaat tegen Jan van Leiden. Zozeer leefde dit nog.⁷⁶ Jan Breukelsz, of Jan van Leiden, was een kleersnijder en later waard uit Leiden. Maar hij vond zijn echte roeping pas toen hij werd aangesteld als apostel door Melchior Hoffmann, de profeet uit Straatsburg, die het Anabaptisme verspreidde in de Nederlanden.⁷⁷ Hoffmann zag zichzelf als een tweede Elia, een van de profeten die in het laatste der dagen zou verschijnen.⁷⁸ Deze zelfverklaarde profeet geloofde dat op 1 november 1533, op Allerzielen, de Heer terug zou komen en het Nieuwe Jeruzalem in Straatsburg zou stichten. Een half jaar voor de wederkomst van Christus vertrok Hoffmann naar Straatsburg om voorbereidingen te treffen, maar werd aldaar opgesloten in het gevang wegens oproerkraaien. Hierdoor zaten de Wederdopers in de Lage Landen zonder leider. Maar er stonden gauw genoeg nieuwe profeten en apostelen op zoals Jan Matthijsz in Amsterdam die zichzelf de nieuwe Henoeh noemde.⁷⁹

Toen op 1 november 1533 de wereld niet was vergaan waren Hoffmanns volgelingen, waaronder Jan van Leiden, van mening dat God hen meer tijd gaf de 144.000 te verzamelen en een nieuwe locatie te vinden voor het Nieuwe Jeruzalem, omdat Straatsburg misschien toch niet geschikt was. De Bisschopsstad Münster was de stad bij uitstek voor Jan van Leiden. Hij had daar tijdens een eerder bezoek vele contacten opgedaan, daarnaast bevond de stad zich ook midden in een dispuut met zowel de bisschop Frans van Waldeck als de

⁷⁴ Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 110-111.

⁷⁵ Luc Panhuysen, *De Beloofde Stad. Opkomst en Ondergang van het Koninkrijk der Wederdopers* (Amsterdam/Antwerpen 2000) 7-9.

⁷⁶ Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 14-15.

⁷⁷ Panhuysen, *Jantje van Leiden*, 18-20.

⁷⁸ Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 87-88.

⁷⁹ *Ibidem*, 104-111.

Lutheraanse hervormers, waardoor de inwoners tussen wal en schip dreigden te belanden. Van Leiden begon met dopen en er gebeurden wonderen in de straten. De Dopers kregen een steeds grotere aanhang totdat de bisschop onderweg was met zijn legers om orde op zaken te komen stellen. De Wederdopers vreesden voor hun leven, omdat er op dat moment de doodstraf op Anabaptisme stond. Ook de Protestanten binnen de stad vreesden de bisschop, want zij hadden geen maatregelen getroffen tegen de sekte van de Wederdopers. Maar als door een wonder besloot de bisschop de stad niet binnen te vallen. Dit was voor Van Leiden het teken dat Münster de 'stad ter behouding der heiligen' was.⁸⁰

Matthijsz trok ook naar Münster en riep iedereen in Amsterdam en andere steden op hem daar later heen te volgen. Hij verwachtte dat er uiteindelijk een grote exodus zou plaats vinden en dat alle gelovigen verzameld zouden zijn wanneer Christus terug zou komen. De nieuwe datum van de wederkomst van Christus werd berekend op Pasen 1534. Dit was de dag dat alle 144.000 verzameld zouden moeten zijn in de stad. Op dat moment telde Münster ongeveer 8000 inwoners. Ter voorbereiding dulde Matthijsz geen heidenen en ketters in de stad. Als het aan hem had gelegen had hij alle niet-anabaptisten vermoord, maar hij werd uiteindelijk overgehaald tot het verbannen van de bevolking die niet wilde blijven en het gedwongen dopen van iedereen die bleef. Zuiverheid moest er worden gecreëerd en Matthijsz hield de bevolking streng in de gaten. Zo moesten zij afstand doen van hun goederen en werden er meerdere waarden doodgeschoten om het alcoholgebruik in te perken. Op Paaszondag 1534 waren de beoogde 144.000 niet in de stad gearriveerd, maar dit weerhield Matthijsz er niet van de poort uit te rijden met twintig man om de bisschop en zijn troepen aan te vallen. Landsknechten overrompelden hen en binnen een minuut waren Matthijsz en zijn mannen in stukken gehakt en stonden de landsknechten met hun hoofden te voetballen.⁸¹

Dit was de tweede maal dat de profetie over de wederkomst van Christus niet was uitgekomen. Jan van Leiden volgde Jan Matthijsz op als profeet en onder zijn bewind werd de koers verlegd. Van Leiden probeerde de aandacht af te leiden van het apocalyptische denken en het ingrijpen in de geschiedenis door God. Hij probeerde de aandacht te richten op de belegerde stad en probeerde zonder hulp van bovenaf een theocratische staat te

⁸⁰ Panhuysen, *Jantje van Leiden*, 25-29.

⁸¹ Ibidem, 29-32. Vgl. Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 116-118.

creëren.⁸² Onder Matthijsz waren er al strenge regels opgelegd aan de gelovigen en deze werden aangescherpt. Ook werd polygamie toegestaan, wat ervoor moest zorgen dat de beweging zou groeien.⁸³ Maar het belangrijkste wat Van Leiden deed, was hetgeen het meest afweek van Hoffmanns denkbeelden. Van Leiden wachtte namelijk niet af wat God zou doen en wanneer God zou straffen, maar greep zelf in en hielp God een handje. Jan van Leiden dichtte zichzelf zowel de rol van koning als profeet toe en werd zo heerser van zijn eigen theocratische staat. Ondanks dat hij alle macht naar zich toe trok kon hij dit vrijuit doen binnen het kader van Hoffmanns ideeën. Hoffmann had namelijk voorspeld dat er een vrome koning en een profeet op zouden staan ter voorbereiding op de komst van Christus. Het verschil met Van Leidens interpretatie was dat Hoffmann zichzelf de rol van profeet had toegedicht en die vrome koning een goed heerser met een al bestaand rijk zou moeten zijn.⁸⁴

Van Leiden trad niet in de voetsporen van Christus, maar in de voetsporen van koning David. Hij was van mening dat hij door de gave van de Heilige Geest het Oude Testament in zijn volle wasdom kon begrijpen. De gelovigen mochten geen geweld gebruiken, maar uit van Leidens interpretatie van het Oude Testament bleek dat zij hier vrijstelling van kregen omdat zij werden aangevallen door ketters. Van Leiden bleek een goed strategisch inzicht te hebben, want hij wist de belegerde stad grondig te verdedigen, maar kon alleen uit zijn benarde positie komen als de stad werd ontzet. Hij hoopte hier vurig op en in zijn tijd als koning was er ook veel contact met de buitenwereld, maar de ontzetting kwam nooit. Van Leiden profeteerde dat op Pasen 1535 het beleg zou worden gebroken. Dit gebeurde niet en in juni 1535 werd de stad door overlopers in handen gegeven van de bisschop. In januari 1536 werden Jan van Leiden en twee andere leidende figuren geëxecuteerd en hun lijken werden in kooien opgehangen aan de toren van de Lambertikerk.⁸⁵

Millennialisme in een seculiere samenleving: De Branch Davidians in Waco, Texas

Na de niet uitgekomen profetie van William Miller, die meende te weten dat Christus in 1844 zou terugkeren op aarde, bleef er niet zoveel meer over van de Millerieten. Dit stond bekend als de *'Great Disappointment'*. Een van de groepen die voortkwam uit de uit elkaar

⁸² Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 118-119.

⁸³ Mellink, A. F., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen 1954) 44-46.

⁸⁴ Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 122.

⁸⁵ *Ibidem*, 122-125.

gevallen Millerieten, maar die wel bleven geloven in Christus terugkomst, waren de Zevende-dags Adventisten.⁸⁶ In de twintigste eeuw probeerden de Adventisten hun meer excessievere apocalyptische denkbeelden te onderdrukken. Dit gaf ruimte aan splintergroeperingen om het 'ware geloof' te claimen. Eén van deze groepen waren de Branch Davidians, opgericht door Victor Houteff in 1929. In 1935 verhuisde de groep van Los Angeles naar Mount Carmel in Texas. Na verschillende machtsovernames wist in 1986 een man genaamd Vernon Howell de macht over te nemen, hij veranderde later zijn naam naar David Koresh.⁸⁷ De naam Branch Davidians betekent zoiets als 'uit de loot van David', of 'uit David ontsproten'.⁸⁸

Meer dan een jaar voor de inval van de BATF, waren er ex-leden van de Davidians die beweerden dat Mount Carmel een tweede Jonestown werd. Jonestown was een commune-achtige gemeenschap opgericht door de Peoples Temple in het Zuid-Amerikaanse land Guyana. Op 17 november 1978 was er een groep tegenstanders van de Peoples Temple genaamd de Concerned Relatives die onder leiding van Californische *congresman* Leo Ryan en samen met de pers de marxistische christelijke apocalyptische cultus kwam onderzoeken. De volgende dag orkestreerde de charismatische leider van Jonestown, Jim Jones, een 'revolutionaire zelfmoord'. De hele gemeenschap dronk vergif en die dag stierven er 918 mensen. Volgens John R. Hall, socioloog aan de universiteit van Californië, waren de zogenoemde Concerned Relatives niet geheel objectief en had zonder hun inmenging deze massazelfmoord misschien niet plaatsgevonden.⁸⁹

David Koresh was een charismatische man en wist zichzelf de spil van de hele beweging in Mount Carmel te maken, de plek die hij omdoopte tot 'Ranch Apocalypse'. Onder Koresh' heerschappij kwam het millennialisme steeds meer tot bloei. Koresh zag zichzelf als de profeet die nodig was om de 'zeven zegels' uit *Openbaring* te verbreken, maar refereerde later ook naar zichzelf als het Lam Gods.⁹⁰ Hij zag zich niet als Christus zelf, maar

⁸⁶ Ronald Lawson, 'The Persistence of Apocalypticism Within a Denominationalizing Sect. The Apocalyptic Fring Groups of Seventh-day Adventism', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 207-208.

⁸⁷ Hall, *Apocalypse Observed*, 46-47.

⁸⁸ James D. Tabor, 'Patterns of the End: Textual Weaving from Qumran to Waco', in: Peter Schäfer en Marc Cohen (eds.), *Toward the Millennium. Messianic Expectations from the Bible to Waco. Studies in the History of Religions. Numen Book Series*, 77 (Leiden 1998) 429.

⁸⁹ Hall, *Apocalypse Observed*, 15-16, 45-47.

⁹⁰ Dick Anthony en Thomas Robbins, 'Religious Totalism, Exemplary Dualism, and the Waco Tragedy', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 271-277.

wel als Messias figuur, voor wie een speciale taak was weggelegd door God. De essentie van Christus zou in hem zijn. Ook legde Koresh een link met het Oude Testament en vergeleek zichzelf met Melchizedek, een priester uit de tijd van Abraham.⁹¹ De anabaptisten deden iets soortgelijks door zichzelf met Elia en Henoch te vergelijken.

In Mount Carmel zelf waren Koresh en zijn volgelingen vooral bezig met zich voor te bereiden op het einde dat elk moment kon komen. Interessant om hierbij te vermelden is dat de Davidians een soort midtribulatie-idee aanhingen. Het waren zeer zeker premillennialisten, maar niet in de zin dat Christus hen weg zou nemen voordat alle ellende zou uit breken. Zij verwachtten een deel van de Grote Verdrukking mee te maken en daarom schuwden zij het niet zichzelf te bewapenen.⁹² Uit audio-opnamen bleek dat Koresh *Daniël* 11 als sleutelpassage zag voor al wat zou komen. Alle gebeurtenissen die in *Daniël* werden omschreven kwamen volgens Koresh letterlijk overeen met wat er tijdens de eerste Golfoorlog gebeurde. Hij vergeleek Saddam Hoessein met Nebukadnezar. De Golfoorlog was volgens Koresh het begin van het eind.⁹³ Net als in Münster, bijna vierhonderdzig jaar eerder, waren uitkomende profetieën van groot belang. Bij toeval viel de BATF op 28 februari 1993 Mount Carmel binnen, waarna de eenenvijftig dagen durende belegering van de FBI begon; twee dagen na het einde van de Golfoorlog! Die dag preekte Koresh uit *Openbaring* over het vijfde zegel dat werd verbroken.⁹⁴ De passage over het vijfde zegel spreekt over martelaren, die omwille van Gods woord worden vermoord.⁹⁵ Voor Koresh was het duidelijk dat de inval en belegering eveneens profetieën waren die uitkwamen. Het was Koresh' rol zowel de tekst, in dit geval de Bijbel, en de omgeving te interpreteren. De Bijbel liet hem duidelijk zien dat zij in het vijfde zegel leefden en zoals al eerder is gebleken valt er niet te onderhandelen met God. Ondanks dat de FBI zich aan haar richtlijnen hield speelden zij in Koresh' beleving de perfecte rol van Babylon, de verfoeilijke buitenwereld die het gemunt had op Gods volgelingen. Zo werd hij alleen maar versterkt in zijn ideeën.⁹⁶ Michael Barkun, professor in de politieke wetenschap, waarschuwt zelfs dat er meer 'Waco's' kunnen

⁹¹ Tabor, 'Patterns of the End', 421-422.

⁹² Anthony, 'Religious Totalism', 273.

⁹³ Tabor, 'Patterns of the End', 414-415.

⁹⁴ Ibidem, 416-417.

⁹⁵ *Openbaring van Johannes* 6:9.

⁹⁶ Tabor, 'Patterns of the End', 416-417.

komen als de wetshandhavers naïef blijven inspelen op de millennialistische eindtijdverwachtingen van dit soort groepen.⁹⁷

Een mooi voorbeeld om aan te tonen dat het werk van een profeet bestond uit het interpreteren van teksten en gebeurtenissen en dat alles niet op voorhand vaststond is het volgende: Koresh had eerder al voorspellingen gedaan over het einde, maar had de komende gebeurtenissen op een later tijdstip en op een andere plaats verwacht. Namelijk niet in 1993 maar pas in 1995 (of later) en niet in Amerika maar in Jeruzalem. Dat het einde eerder aanbrak verwarde hem dan ook.⁹⁸ James D. Tabor, religiewetenschapper, had indirect contact met Koresh via een radioshow. Hij wist Koresh er van te overtuigen de teksten in *Openbaring* te herinterpreteren. Het verbreken van het zesde zegel, wat zou leiden tot de vernietiging van de mensheid, kon worden uitgesteld. Koresh ging hierin mee en beloofde zich over te geven nadat hij zijn manuscript had afgeschreven. Helaas kwam het hier nooit van, want de FBI geloofde niet dat dit zou gebeuren en besloot door te gaan met hun plan voor een tweede inval.⁹⁹

Koresh was geen agressieve gek die elk moment tot de aanval kon overgaan, of een persoon zoals Jim Jones die op voorhand al een idee voor massazelfmoord had uitgedacht. Uit eerdere ontmoetingen bleek dat Koresh heel geciviliseerd kon zijn. Maar op andere momenten bleek echter dat, wanneer Koresh het nodig achtte, hij wel in staat was tot geweld. Dit blijkt uit het feit dat in 1987 hij de vorige leider van de Davidians, George Roden, had neergeschoten en vervolgens had verbannen.¹⁰⁰ Zoals ook het geval was in Jonestown was er een grote tegenbeweging tegen de Davidians, met daarin onder andere ex-leden en één van de vrouwen van Koresh. Zij stonden onder leiding van het ex-lid Marc Breault, die zichzelf omschreef als '*cultbuster*'. Hij was fel gekant tegen de polygame verhoudingen die Koresh had met zijn jonge volgelingen. Deze anti-groep was systematisch bezig de Branch Davidians zwart te maken. Bij hen kwam ook het eerste idee vandaan dat Koresh wel eens zou kunnen oproepen tot massazelfmoord.¹⁰¹ Meer historici delen de eerder genoemde mening van Barkun dat het niet alleen de eigen denkbeelden en de daarbij behorende kijk op de buitenwereld is die millennialistische groepen tot bepaalde daden drijft, maar dat de

⁹⁷ Anthony, 'Religious Totalism', 277.

⁹⁸ Tabor, 'Patterns of the End', 417-418.

⁹⁹ Anthony, 'Religious Totalism', 276.

¹⁰⁰ Hall, *Apocalypse Observed*, 50-52.

¹⁰¹ Ibidem, 52-59.

buitenwereld zelf ook vaak invloed uitoefent.¹⁰² Het hoeft dus niet Koresh' eerste opzet te zijn geweest het tot massazelfmoord te laten komen, maar het is waarschijnlijk wel waar hij en zijn volgelingen, na eenenvijftig dagen belegering en nog een inval, zich toe gedwongen voelden. Of het zelfmoord was blijft onduidelijk, maar veel moeite werd er niet gedaan de vlammen te ontlopen toen de ranch in brand vloog. Niemand kwam naar buiten, wat misschien wel hun bereidwilligheid weergaf om te sterven voor hun zaak.¹⁰³

Vergelijkingen en overeenkomsten uitgewerkt

Sommige verschillen en overeenkomsten tussen de Anabaptisten en de Branch Davidians zijn heel erg duidelijk en hoeven daarom niet allemaal uitgebreid besproken te worden. De terugkerende thema's zijn: sociale onrust in de maatschappij, dreigende oorlogen en aanvallen op het geloof. De groep heeft een krachtige charismatische leider. Profetieën worden uitgesproken of zijn al uitgekomen. De gelovigen moeten verzameld worden, het liefst op één plaats. De bewegingen moeten groeien; dit kan doormiddel van evangelisatie of op andere wijze, zolang het maar duidelijk wordt wie de uitverkorenen zijn.

De meeste christelijke millennialistische groepen zijn messiaans. Zij zien Christus als hun verlosser. Zoals uit dit onderzoek is gebleken is de rol van de leiders cruciaal. Zij stellen zich centraal binnen de beweging en hebben grote invloed op hun volgelingen. Zij worden vaak gezien als profeet en als de persoon die rechtstreeks in contact staat met God. Sommigen gaan zelfs zover dat zijzelf messiaanse trekken aannemen en daarmee zelf het lot van de wereld in handen nemen, zoals het geval was bij Jan van Leiden en David Koresh. Het zijn de leiders die de groepen organiseren, de profetieën uitleggen en hun volgelingen voorbereiden op de komst van Christus. Zij leggen verbanden met het Oude Testament en modelleren zich naar oudtestamentische voorbeelden. Maar dit betekent niet automatisch dat zij moderne middelen schuwen. Zodra de leider wegvalt, bestaat de mogelijkheid dat de beweging uit elkaar valt. Maar vaak staan er dan nieuwe leiders op die het stokje overnemen. De kanttekening die gemaakt moet worden is dat de leider niet altijd degene is met alle daadwerkelijke macht, maar soms gewoon als symbool fungeert terwijl de groep de

¹⁰² Ibidem, 70-71.

¹⁰³ Ibidem, 73-75.

werkelijke macht in handen heeft. Of de groep zich hier op dat moment bewust van is, is niet altijd duidelijk.¹⁰⁴

Ook op het vlak van de theologie zijn er veel parallellen te trekken tussen de Anabaptisten en de Branch Davidians. Natuurlijk zijn de kernwaarden hetzelfde, zoals de komst van Christus, het Duizendjarige Rijk en het Laatste Oordeel. Maar ook het idee dat beide groepen uiteindelijk 144.000 volgelingen zouden tellen en dat deze allemaal op één plaats zich zouden verzamelen komt overeen. Volgens Koresh zouden al zijn volgelingen naar Israël komen. Ook het idee van Melchior over de profeet en koning die door God zouden worden aangesteld zien we terug bij Koresh. Volgens hem zouden er twee messiasen komen, de één een priester en de ander zoals koning David. Zo zijn er zeker nog meer overeenkomsten te vinden.¹⁰⁵

Volgens Barkun is het cruciaal voor een millennialistische groep dat zij zichzelf zien in een goede microkosmos en dat deze haaks staat op een kwade macrokosmos. Dit onderstreept het wij-zij denken waar De Graaff ook over spreekt. Verder is Barkun van mening dat millennialisme zich beter ontwikkelt in een agrarische omgeving dan in een verstedelijkte setting en dat naarmate de wereld pluriformer wordt, millennialisme uiteindelijk zal verdwijnen.¹⁰⁶ De Branch Davidians bevonden zich dan wel op het platteland, maar andere groepen, zoals de Anabaptisten bevonden zich vooral in verstedelijkte gebieden. Ook de pluriformiteit van de wereld zorgt er blijkbaar niet voor dat millennialisme niet meer leeft, neem bijvoorbeeld het succes van de *Left Behind* serie. Andere historici, waaronder Eric Hobsbawm, menen dat radicale millenaristische groepen niet verdwijnen, maar dat zij zodra er een tegenslag is ondergronds gaan totdat zij een beter moment vinden om weer tevoorschijn te komen. Er kan een verborgen continuïteit in de bewegingen zitten en eens in de zoveel tijd is er weer een oprisping van millenarisme.¹⁰⁷ Dit was niet het geval bij de Anabaptisten, die zich na het debacle in Münster hebben afgekeerd van gewelddadig millenarisme. Toch denken sommige historici dat ondanks het feit dat sommige millennialistische groepen niet gewelddadig zijn dit niet per se komt uit vredelievendheid.

¹⁰⁴ Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 133-134.

¹⁰⁵ Tabor, 'Patterns of the End', 417-418.

¹⁰⁶ Frykholm, *Rapture Culture*, 14.

¹⁰⁷ Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 135-136.

Sommige groepen hadden gewoon niet de ruimte of de slagkracht en hielden zich daarom gedeisd.¹⁰⁸

Tot nu toe is vooral het idee naar voren gekomen dat een millennialistische beweging de kop opsteekt zodra zij zich bedreigd voelen, door al dan niet werkelijke of onwerkelijke politieke, sociale of economische onrust. Een goed voorbeeld van dat dit niet altijd het geval hoeft te zijn is de beweging van Willam Miller, de Millerieten, die op het hoogtepunt bijna 50.000 aanhangers kende. Miller kwam van oorsprong uit Vermont waar zijn aanhang groot was. Maar aan de andere kant van de grens, in de zogenoemde 'Eastern Townships' in Canada, kregen de Amerikaanse evangelisten bijna geen voet aan de grond. Jack Little, professor en leerstoelhouder aan de Simon Fraser Universiteit in Canada, is van mening dat de apocalyptiek van de Millerieten niet aansloeg in Canada, omdat het gestoeld was op puur Amerikaanse onlusten. In de Eastern Townships heerste armoede en er was politieke onrust, maar toch sloeg het Millerisme niet aan. Volgens Little kwam dit omdat de Millerieten zich specifiek afzetten tegen president Jackson en zijn Libertarische politiek, maar dat deze boodschap niet aansloeg bij de Canadezen.¹⁰⁹ Dit toont op zijn minst aan dat alleen politieke onrust niet genoeg is om een millennialistische groep uit de grond te stampen.

Een vergelijking tussen de samenstellingen van de verschillende groepen kan ook interessant zijn en meer licht op de zaak werpen. Vaak wordt er vanuit gegaan dat vooral de onderlaag van de bevolking die niets te verliezen heeft wordt aangetrokken door millennialisme. Maar dit is niet altijd het geval, er zijn namelijk meerdere voorbeelden in de geschiedenis te vinden waarin ook de middenklasse en bovenklasse onderdeel van zo'n groep waren; ondanks dat dit misschien niet het geval is in de voorbeelden die in dit stuk zijn behandeld.¹¹⁰ De aanhangers van het Anabaptisme bestonden vooral uit simpele lieden, veelal handwerkers. Natuurlijk waren er ook intellectuelen die zich tot de Dopers rekenden en een deel van het stadspatriciaat van Deventer deed dit ook, maar over het geheel genomen was er niet veel welgestelde elite en adel die zichzelf wederdoper noemde.¹¹¹ Ook de volgelingen van Koresh kwamen niet uit de hogere sociale regionen. Vaak ging het dus om de armere bevolkingsgroepen, maar dit betekende niet automatisch dat armoede gelijk

¹⁰⁸ Ibidem, 125-148. Vgl. Connors, *Anglo American Millennialism*, vii-xviii.

¹⁰⁹ Jack I. Little, 'Millennial Invasion: Millerism in the Eastern Townships of Lower Canada', in: Richard Connors en Andrew Colin Gow (eds.), *Anglo American Millennialism, from Milton to the Millerites. Studies in the History of Christian Thought*, 113 (Leiden/Boston 2004) 177-204.

¹¹⁰ St. Clair, *Millenarian Movements*, 17-18.

¹¹¹ Zijlstra, *Om de Ware Gemeente*, 103.

stond aan millennialistisch gedachtegoed. Een groep die het al moeilijk had moest vaak eerst door externe factoren ontworteld raken, voordat zij millenaristisch werd.¹¹²

Bij alle besproken groepen in dit onderzoek lag de nadruk sterk op het *wanneer* Christus terug zou komen. Dit betekent niet dat dit per se het belangrijkste is binnen het millennialistisch denken. De Mormonen, en ook veel groepen in de eerste honderd jaar na de Reformatie, waren vooral bezig met het *hoe* Christus terug zou komen en hoe de wereld zou vergaan. Het *wanneer* was voor hen minder belangrijk.¹¹³ De vroege anabaptisten deden wel allerhande voorspellingen over wanneer Christus terug zou komen en bleven hiermee doorgaan, zelfs wanneer deze profetieën niet uitkwamen. Koresh en de Branch Davidians keken vooral naar de profetieën die al uit waren gekomen en maakten hieruit op dat het einde al was gekomen. Dit kwam natuurlijk ook, zoals al eerder is genoemd, doordat de gebeurtenissen die Koresh verwachtte eerder kwamen dan hij had gedacht.

Een ander punt wat niet over het hoofd mag worden gezien en wat eigenlijk voor alle groeperingen geldt, is de emotionele intensiteit die gepaard gaat met hun geloof in wat er gaat komen.¹¹⁴ De reden dat het zo extreem kan worden heeft veel te maken met de totale ontworteling van het individu uit zijn leefomgeving.¹¹⁵ Volgens Dick Anthony, forensisch psycholoog, en Thomas Robbins, socioloog op religiegebied, speelt de psyche ook een belangrijke rol. Ongetwijfeld zullen totalitaire groepen meer invloed uitoefenen op personen die geestelijk minder stabiel zijn. Wat een terugkerend thema is, is dat er binnen de extreme millenaristische groep een soort dualisme wordt gecreëerd. Een deel van het 'zelf' wat niet acceptabel is wordt op de buitenwereld geprojecteerd. Ook hebben deze groepen een duidelijke vijand nodig, waar zij zich tegen af kunnen zetten. Deze haat is nodig om de groep in stand te houden, zonder deze vijand kunnen zij vaak niet bestaan. Door zich af te zonderen van de buitenwereld en zo helemaal op te gaan in eigen ideeën en doctrines, is ook een beproefde manier om een groep hecht te maken en kan zelfs zover leiden dat groepen agressief worden.¹¹⁶ In Waco was het duidelijk dat de Branch Davidians zich afzonderden van de wereld. De Anabaptisten in Münster kozen er misschien niet bewust voor, maar werden door de belegering ook afgesloten van de buitenwereld. Vaak is er ook

¹¹² Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 136.

¹¹³ Introvigne, 'Latter Day Revisited', 229-231.

¹¹⁴ St. Clair, *Millenarian Movements*, 12.

¹¹⁵ Talmon, 'Pursuit of the Millennium', 138.

¹¹⁶ Anthony, 'Religious Totalism', 263-271.

sprake van een wisselwerking tussen de groep en de buitenwereld, die elkaar versterkt en waardoor soms extreme situaties ontstaan, zoals is gebleken uit de twee voorbeelden in dit onderzoek.

Conclusie

Er is in de afgelopen jaren al heel veel geschreven over millenarisme, millennialisme en de Apocalyps. Maar er kan ook nog steeds heel veel meer over worden gezegd. Het is lastig om uit 2000 jaar geschiedenis een klein onderwerp te kiezen en dit zorgvuldig af te bakenen. Natuurlijk heb ik dat geprobeerd in dit onderzoek, maar al schrijvende wordt het snel duidelijk hoeveel randverschijnselen er mee blijken te spelen. Dertig pagina's is waarschijnlijk niet genoeg voor een onderwerp van deze omvang, maar dat zijn duizend pagina's waarschijnlijk ook niet.

Het eerste grote struikelblok in dit onderzoek waren de definities. Termen die in dit onderzoek naar voren gekomen zijn zoals millenarisme, millennialisme, fundamentalisme, secularisering en moderniteit zijn vaak of te breed, of dekken de lading niet, of zijn gewoonweg onduidelijk. Dit maakt het niet makkelijker om het onderwerp op de juiste manier uit te werken. Verder is het natuurlijk ook niet mogelijk om een sluitend antwoord te krijgen op een vraag aan de hand van een vergelijking tussen maar twee groeperingen. Hier zou verder naar moeten worden gekeken aan de hand van een vergelijking tussen meerdere groepen, maar zelfs dan blijft het lastig wegens alle onderlinge verschillen en uitzonderingen die er tussen de groepen bestaan.

Op de vraag of secularisering invloed uitoefent op millenaristische groepen is het antwoord: ja. Secularisatie roept een angst op waartegen deze groepen zich willen wapenen en waarin zij profetieën over hoe de wereld zal eindigen zien uitkomen. Of dit anders was voordat de maatschappij gesecculariseerd was durf ik ten zeerste te betwijfelen. Op de vraag of millennialisme anders was in een religieuze samenleving denk ik dat dit in de kern niet het geval was. Groepen zoals de Anabaptisten zagen de wereld om zich heen veranderen en voelden zich daardoor bedreigd. Daarom wilden zij terugkeren naar het geloof zoals het was, maar namen maar een selectief aantal doctrines over. De technieken die indertijd voor handen waren gebruikten zij. Het enige verschil was misschien wel dat de Anabaptisten nog meer midden in de wereld stonden, waar de Branch Davidians zich probeerden af te sluiten. Kortom, millenarisme en millennialisme is niet iets wat verdwijnt door de komst van

secularisatie. Het kan er door worden aangewakkerd, maar niet meer dan in een religieuze samenleving waar rampen, aanvallen van buitenaf, of theologische crises hetzelfde kunnen bewerkstelligen. Net zoals dat de millennialisten in de *Alpha* en *Omega* geloven, was millennialisme er vanaf het ontstaan van het christendom en zal het waarschijnlijk ook tot het einde blijven bestaan.

Literatuurlijst

- Anthony, Dick en Thomas Robbins, 'Religious Totalism, Exemplary Dualism, and the Waco Tragedy', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 261-284.
- Armstrong, Karen, *The Battle for God. A History of Fundamentalism* (New York 2000).
- Ashcraft, W. Michael, 'Progressive Millennialism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 44-65.
- Barkun, Michael, 'Millenarians and Violence. The Case of the Christian Identity Movement', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 247-260.
- Chadwick, Owen, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge 1975).
- Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Messianism in the Middle Ages and its Bearing on Modern Totalitarian Movements* (Londen 1962).
- Connors, Richard en Andrew Colin Gow (eds.), *Anglo American Millennialism, from Milton to the Millerites. Studies in the History of Christian Thought*, 113 (Leiden/Boston 2004).
- Graaff, de, Bob, *Op Weg Naar Armageddon. De Evolutie van Fanatisme* (Amsterdam 2012).
- Gallagher, Eugene V., 'Catastrophic Millennialism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 27-43.
- Frykholm, Amy Johnson, *Rapture Culture. Left Behind in Evangelical America* (Oxford 2004).
- Hall, John R., Philip D. Schuyler en Silvaine Trinh, *Apocalypse Observed. Religious Movements and Violence in North America, Europe and Japan* (New York 2000).
- Introvigne, Massimo, 'Latter Day Revisited. Contemporary Mormon Millenarianism', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 229-244.
- Lawson, Ronald, 'The Persistence of Apocalypticism Within a Denominationalizing Sect. The Apocalyptic Fring Groups of Seventh-day Adventism', in: Thomas Robbins en Susan J. Palmer (eds.), *Millennium, Messiah and Mayhem. Contemporary Apocalyptic Movements* (New York 1997) 207-228.

- Little, Jack I., 'Millennial Invasion: Millerism in the Eastern Townships of Lower Canada', in: Richard Connors en Andrew Colin Gow (eds.), *Anglo American Millennialism, from Milton to the Millerites. Studies in the History of Christian Thought*, 113 (Leiden/Boston 2004) 177-204.
- McLeod, Hugh, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford 1997).
- Marty, Martin E. en R. Scott Appleby, 'Remaking the State: The Limits of Fundamentalist Imagination', in: Martin E. Marty en R. Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms and the State. Remaking Politics, Economics and Militance* (Chicago/Londen 1993) 620-643.
- Mellink, A. F., *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen 1954).
- Newman, Simon P., 'One Nation under God: Making Historical Sense of Evangelical Protestantism in Contemporary American Politics', in: *Journal of American Studies* 41 (Cambridge 2007) 581-597.
- Panhuysen, Luc, *De Beloofde Stad. Opkomst en Ondergang van het Koninkrijk der Wederdopers* (Amsterdam/Antwerpen 2000).
- Jantje van Leiden. Verloren Verleden. Gedenkwaardige Momenten en Figuren uit de Vaderlandse Geschiedenis* 20, (Hilversum 2003).
- Sandeen, Ernest R., *The Roots of Fundamentalism. British and American Millenarianism 1800-1930* (Chicago 1970).
- Shuck, Glenn W., 'Christian Dispensationalism', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 515-528.
- St. Clair, Michael J., *Millenarian Movements in Historical Context* (New York en Londen 1992).
- Tabor, James D., 'Patterns of the End: Textual Weaving from Qumran to Waco', in: Peter Schäfer en Marc Cohen (eds.), *Toward the Millennium. Messianic Expectations from the Bible to Waco. Studies in the History of Religions. Numen Book Series*, 77 (Leiden 1998) 409-430.
- Talmon, Yonina, 'Millenarian Movements', in: *Archives Européennes de Sociologie*, 7-1 (Parijs 1966) 159-200.
- 'Pursuit of the Millennium. The Relation between Religious and Social Change', in: *Archives Européennes de Sociologie*, 3-1 (Parijs 1962) 125-148.

Wessinger, Catherine, 'Millennialism in Cross-Cultural Perspective', in: Catherine Wessinger (ed.), *The Oxford Handbook of Millennialism* (Oxford 2011) 3-26.

Wilson, Bryan, 'Millennialism and Sect Formation in the Nineteenth and Twentieth Centuries', in: Christopher Rowland en John Barton (eds.), *Apocalyptic in History and Tradition. Journal for the Study of the Pseudepigrapha Supplement Series*, 43 (New York 2002) 212-232.

Zijlstra, Samme, *Om de Ware Gemeente en de Oude Gronden. Geschiedenis van de Dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000).

Internetbronnen

Charisma News, 'Letter from Harold Camping to the Family Radio Family' (7 maart 2012), <http://www.charismanews.com/us/32958-harold-camping-admits-rapture-prediction-was-sinful-statement> (19 juni 2014).

Mead, Walter Russell, 'God's Country?' (september 2006), http://www.foreignaffairs.org/mead_reading (oktober 2006).

New York Magazine, 'A Conversation With Harold Camping, Prophet of Judgment Day' (11 mei 2011), http://nymag.com/daily/intelligencer/2011/05/a_conversation_with_harold_cam.html (19 juni 2014).